

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2026-3-203-213

ӘОЖ 940.53

ҒТАМА 03.23.55

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ФАШИСТІК ЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ КЕҢЕС ӘСКЕРІ ТҰТҚЫНДАРЫ

Абуов Н.А.¹, Бекмурзина А.Н.^{2*}, Алимжанов А.Х.¹

¹Петропавл қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ филиалы,
Петропавл, Қазақстан

^{2*}«Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КеАҚ,
Петропавл, Қазақстан

*Хат-хабар үшін автор: assel-2009@list.ru

Аңдатпа

Мақалада Беларусь Республикасының Ұлттық архиві мен Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен алынған архивтік құжаттар негізінде Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңес әскери тұтқындарының фашистік тұтқында болу процесіне талдау жасалған. Лагерь коменданттарының бұйрықтары, іс жүргізу хат-хабарлары, оккупациялық биліктің циркулярлары мен түрлі директивалары сияқты құжаттар негізінде Германияның оккупациялық билігі құрған лагерьлерді ұйымдастыру және олардың жұмыс істеу процесі талданды. Сондай-ақ, мақалада лагерь тұтқындарының естеліктері, бұрынғы күзетшілерді жауаптау хаттамалары пайдаланылып, Германия оккупациялық билігінің қылмыстық әрекеті дәлелденеді. Кеңес әскери тұтқындарының, соның ішінде Қазақстаннан келген сарбаздардың жоғары өлім-жітімі лагерьлердегі адам төзгісіз жағдайлармен, аштықтан әлсіреумен, қолайсыз санитарлық-эпидемиологиялық жағдайлармен алдын-ала айкындалған еді. Қорытындыда кеңес әскери тұтқындары лагерьлерде фашистік Германияның өздері қалыптастырған әскери тұтқындарды ұстау режимі арқылы оларды аяусыз жоюға бағытталған қылмыстық саясатының бүкіл арсеналын бастан кешіргендігі туралы тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, әскери тұтқындар лагерьі, өлім-жітім, коменданттардың бұйрықтары, архивтік құжаттар, естеліктер.

СОВЕТСКИЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
В ФАШИСТСКИХ ЛАГЕРЯХ

Абуов Н.А.¹, Бекмурзина А.Н.^{2*}, Алимжанов А.Х.¹

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в г. Петропавловске,
Петропавловск, Казахстан

^{2*}НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева»,
Петропавловск, Казахстан

*Автор для корреспонденции: assel-2009@list.ru

Аннотация

В статье на основе архивных документов из Национального архива Республики Беларусь, Государственного архива Российской Федерации дан анализ процессу пребывания советских военнопленных в фашистском плену в годы Второй мировой войны. На основе документов: приказов, делопроизводственной переписки комендантов лагерей, циркуляров и различных директив

окупационных властей проведен анализ процессу организации и функционирования лагерей, сформированных оккупационными властями Германии. В статье также используются воспоминания узников лагерей, зафиксированных протоколов допросов бывших охранников, доказывається преступная деятельность оккупационных властей Германии. Высокая смертность советских военнопленных, в том числе и солдат из Казахстана была предопределена нечеловеческими условиями пребывания в лагерях, истощением через голод, неблагоприятными санитарно-эпидемиологическими условиями. В заключение делается вывод: советские военнопленные в лагерях испытали весь арсенал преступной политики фашистской Германии по их беспощадному уничтожению, через сформированный ими режим содержания военнопленных.

Ключевые слова: Вторая мировая война, лагерь военнопленных, смертность, приказы комендантов, архивные документы, воспоминания.

SOVIET PRISONERS OF WAR DURING WORLD WAR II IN NAZI CAMPS

N.A. Abuov¹, A.N. Bekmurzina^{2*}, A.Kh. Alimzhanov¹

¹*Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov
in Petropavlovsk, Petropavlovsk, Kazakhstan*

^{2*}*Manash Kozybayev North Kazakhstan University NPLC, Petropavlovsk, Kazakhstan*

**Corresponding author: assel-2009@list.ru*

Abstract

This article, based on archival documents from the National Archives of the Republic of Belarus and the State Archives of the Russian Federation, analyzes the experiences of Soviet prisoners of war in Nazi captivity during World War II. Documents, including orders, correspondence from camp commandants, circulars, and various directives from the occupation authorities, are used to analyze the organization and operation of the camps established by the German occupation authorities. The article also uses the memoirs of camp prisoners and recorded interrogation records of former guards, demonstrating the criminal activities of the German occupation authorities. The high mortality rate of Soviet prisoners of war, including soldiers from Kazakhstan, was due to inhumane conditions in the camps, exhaustion due to starvation, and unfavorable sanitary and epidemiological conditions. In conclusion, the conclusion is made: Soviet prisoners of war in the camps experienced the entire arsenal of Nazi Germany's criminal policy of merciless extermination through the prisoner-of-war regime they had created.

Keywords: city, World War II, prisoner of war camp, mortality, commandant's orders, archival documents, memoirs.

Кіріспе

Адамзат тарихында өте көп соғыстар болды, олардың сөзсіз серіктері қаза тапқандар, жараланғандар, хабар-ошарсыз кеткендер, сондай-ақ әскери тұтқындар еді. Соғысушы тараптардың әрқайсысы үшін соғыс барысында қолға түскен әскери тұтқындардың саны ерекше орын алды. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін әлемде әскери тұтқындардың мәртебесі мен құқықтарын қарастыратын халықаралық нормативтік-құқықтық база қалыптасты. Халықаралық құқық терминологиясына сәйкес, әскери тұтқындар – бұл соғысушы елдің қарулы күштері құрамындағы, соғыс барысында қарсылас мемлекеттің қарулы күштерімен қолға түсірілген және олардың билігінде болған адамдар [1].

Фашистік әскерлердің тұтқынына түскен кеңестік әскери тұтқындар аса ауыр жағдайды бастан кешті. Кеңес әскери тұтқындарына қатысты адамгершілікке жат саясаттың орын алуы Кеңес Одағының тұтқындар мәртебесі жөніндегі Гаага (1899, 1907 жж.) және Женева (1929 ж.) конвенцияларына қол қойудан әрі оларды танудан бас

тартуымен де шартталғанын атап өту қажет. Бұл жайт халықаралық құқық шеңберінде олардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік бермеді [2, б. 14-68]. Әскери тұтқындардың тағдырын ғылыми пайымдау осы уақытқа дейін отандық тарих ғылымында да, қоғамдық-саяси өмірде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазақстандық әскери тұтқындардың тағдырын іздестіру мен анықтау, сондай-ақ бұл мәселенің тарихын кешенді түрде зерттеу – соғыс құрбандарының рухы алдындағы азаматтық әрі моральдық парызымыз болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы әр жылдары әртүрлі құжаттар жинақтарының құрамдас бөлігі ретінде жарық көрген Беларусь Республикасының Ұлттық архиві (БРҰА) мен Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен (РФМА) алынған жарияланған архивтік құжаттар кешеніне сүйенеді. Зерттеу үшін аса маңызды құжаттардың елеулі бөлігі [3], [4] сияқты еңбектерде жинақталған. Деректі материалдар мен бұрынғы тұтқындардың мемуарлық еңбектеріне негізделген бұл зерттеулер әскери тұтқындардың күнделікті тыныс-тіршілігінің ерекшеліктерін, оларды әртүрлі жұмыстарға пайдалану, тұтқындардың өлім-жітімі мен лагерь өмірінің өзге де көптеген аспектілерін айшықтап көрсетеді. Зерттеушілер үшін «Лагеря советских военнопленных в Беларуси 1941-1944: документы и материалы» [5] құжаттар жинағы маңызды мәліметтерді қамтиды. Ондағы деректерге талдау жасау № 352 шталаг комендатурасы бұйрықтарының сипаты мен бағыттылығын қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеудің негізгі аспектілерін ашу мақсатында тарапымыздан Беларусь Республикасының Ұлттық архивінен (БРҰА) және Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен (РФМА) архивтік құжаттар анықталып, ғылыми айналымға тартылды. Зерттеуде соғыс және соғыстан кейінгі кезеңдегі директивалық және статистикалық мәліметтер, бұйрықтар, хаттамалар, коменданттар мен өзге де әскери қызметшілердің қызметтік хат-хабарлары сияқты әртүрлі деректер пайдаланылды. Аталған құжаттар соғыстың бастапқы кезеңіндегі әскери тұтқындар лагерьлерін ұйымдастырудың шарттары мен ерекшеліктерін, олардың кейінгі тыныс-тіршілігін, лагерь әкімшілігінің кеңес әскери тұтқындарына деген көзқарасын айшықтап, фашистік тұтқындағы тұтқындар тағдырының қасіретін ашып көрсетеді. Мемуарлық және өмірбаяндық сипаттағы дереккөздерді пайдалану Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі оқиғаларды нақты әрі объективті түрде пайымдау мен бағалау мақсатында жекелеген деректерді архивтік мәліметтермен салыстыра талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында кеңес әскери тұтқындарының тұтқында болу кезеңіндегі деректер мен оқиғаларды дәйекті түрде талдау үшін тарихи-хронологиялық тәсіл қолданылды. Тұжырымдамалық-құрылымдық және функционалдық әдіс қоңыс аударылған және стационарлық лагерьлерді қалыптастыру ерекшеліктерін, сондай-ақ коменданттар мен лагерь әкімшілігінің функционалдық міндеттерін айқындауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдіс Беларусь аумағындағы әртүрлі лагерьлердегі кеңес әскери тұтқындары жағдайының өзгешеліктерін анықтауға жағдай жасады. Ал Қазақстаннан шақырылған жауынгерлердің тағдырын, олардың өлім-жітімін анықтау барысында өмірбаяндық тәсіл қолданылды.

Талқылау

Жау қолына тұтқынға түсу – әскери тұтқындар жағдайының қасіретті сипатын айқындап берді. Әскери тұтқындардың ары қарайғы тағдыры көбіне олардың қай мемлекеттің тұтқынына түскеніне, сондай-ақ сол елдің халықаралық құқық нормалары мен заңнамаларын қаншалықты сақтағандығына тікелей байланысты болды. Кеңес

әскери тұтқындарының тағдырына халықаралық құқықтың құқықтық қорғау тетіктері елеулі ықпал етуі мүмкін еді. Тұтқындармен қарым-қатынас жасаудың халықаралық ережелері 1899 жылғы Гаага конференциясында (Ресейдің бастамасымен шақырылған) бекітілген болатын. Осыған байланысты Германия Бас штабы тұтқындардың негізгі құқықтарын сақтайтын нұсқаулық әзірлеген болатын. Тіпті әскери тұтқын қашуға әрекеттенген жағдайдың өзінде де, ол тек тәртіптік жазаға ғана тартылуы тиіс еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында бұл ережелердің бұзылу фактілері орын алғанымен, олардың заңды мәні мен мазмұны ешбір тараптан күмәнға алынған жоқ.

1929 жылғы шілдеде Женевада гуманитарлық құқықтың үш жаңа келісіміне қол қойылды: «Әрекеттегі әскерлердегі жаралылар мен аурулардың жағдайын жақсарту туралы» (1864/1906 жж. тиісті келісімнің жаңартылған нұсқасы), «Әскери-теңіз флотындағы жаралылардың, аурулардың және кеме апатынан зардап шеккендердің жағдайын жақсарту туралы» және «Әскери тұтқындармен қарым-қатынас жасау туралы» конвенциялар.

Конвенция авторлары онда 1907 жылғы Гаага келісімімен салыстырғанда маңызды жаңашылдықты бекітті. Атап айтқанда, 82-бап тармағында: «Егер соғыс жағдайында соғысушы тараптардың бірі осы конвенцияға қатысушы болып табылмаса да, осы құжаттың ережелері оған қол қойған барлық соғысушы тараптар үшін міндетті болып қала береді», – деп көрсетілген [2, с.28].

Кеңестік әскери тұтқындардың қасіреті ұзақ уақыт бойы Кеңес Одағы азаматтарының бұқаралық санасынан тыс қалып келді, бұған белгілі бір себептер негіз болды. КСРО дәуірінде ғалымдар бұл тақырыпқа бойлаған жоқ, өйткені бұл мәселені тереңдетіп зерттеу соғыстың алғашқы кезеңіндегі Қызыл армияның ірі жеңілістері мен кеңес әскери қызметшілерінің жаппай тұтқынға түсу себептерін бірден күн тәртібіне шығаратын еді. Осыған орай, аталған кезеңдегі басым бағыттардың бірі – тұтқындардың нацистік лагерьлердегі партизандық және астыртын күреске қатысуын, соның ішінде партизандық қозғалысты өрістетуді қамтитын қарсылық көрсету мәселесін зерделеу болып танылады. КСРО кезеңінде тұтқынға түсіп, кейіннен Қарсылық көрсету қозғалысына қатысқан қазақстандықтардың тарихының түрлі аспектілеріне П.С. Белан, М.Қ. Қозыбаев, Ғ.Ә. Әбішев, Қ.С. Алдажұманов және басқа да зерттеушілер өз еңбектерін арнады. Сонымен қатар И.И. Маляр еуропалық елдердегі партизандық қозғалысқа қазақстандықтардың қатысуы туралы жарияланым арнаған болатын [6].

1970–1980 жылдары соғыс тұтқындарының фашистік қарсылық көрсету қозғалысына қатысу тақырыбын зерттеу одан әрі жалғасты. М.И. Семиряганың зерттеуіндегі бөлімдердің бірі кеңестік әскери тұтқындар лагерьлеріне, оларды физикалық тұрғыдан жоюға және оларға адамгершілікке жатпайтын қатыгез қарым-қатынас жасау мәселесіне арналған [7].

Соғыс тұтқындары мәселесін зерттеудегі жаңа кезең 1991 жылдан, яғни, зерттеушілерге жасалатын идеологиялық бақылау жойылған сәттен бастау алады. КСРО ыдырағаннан кейін әртүрлі елдердің архив қоймаларынан көптеген құжаттар мен қорлар жариялана бастады. Мәселен, «Военно-исторический журнал» басылымында зерттеуші Н.П. Дембицкий Империялық қауіпсіздік бас басқармасының бастығы Р. Гейдрихтің 1941 жылғы 17 шілдедегі соғыс тұтқындарына деген қарым-қатынасты жақсарту туралы бұйрығын жариялады, бұл соғыстың алғашқы айларында олардың жағдайының апатты дәрежеде болғандығын мойындауды білдіреді [8, с. 35-40].

Мәселені қарастыруда неміс ғалымы Кристиан Штрайттың орыс тіліне аударылған, Германиядағы кеңестік әскери тұтқындардың тұтқында болуының көптеген аспектілерін

ашатын еңбегі маңызды болып табылады [9]. Соғыс тұтқындарының тарихын зерттеуге поляк зерттеушілері де өз үлестерін қосуда. Мәселен, Я. Войтовчак өңдеген мақалалар жинағы Польша аумағындағы концлагерьлердегі кеңестік әскери тұтқындар өмірінің көптеген қырларын айқындайды [10].

Қазақстан Республикасында қазақстандық әскери тұтқындар тарихының түрлі аспектілеріне Б.И. Садықова [11], Б.Ф. Аяған [12], С. Бекенов [13], Г.Қ. Көкебаева [14] өз еңбектерін арнады. Олар жаңа архивтік материалдар негізінде Түркістан легионының құрылу тарихын, нацистік биліктің әскери тұтқындар арасында жүргізген саясатын, олардың құрамын және басқа да көптеген аспектілерді айқындайды.

Ресейлік тарихшылар да КСРО ыдырағаннан кейін осы мәселені зерттеуге белсене араласты. Кеңестік әскери тұтқындардың тұтқындағы өмірін зерттеуге П.М. Полян [15], В.Н. Земсков [16], Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин [17] өз үлестерін қосты. Олардың еңбектері кеңестік әскери тұтқындардың санын, өлім-жітім көрсеткішін, коллаборационизмді, репатриацияны, сондай-ақ концлагерьлердегі ұстау жағдайларын анықтау мәселелерін зерделеуге арналған. Қазіргі уақытта жаңадан құпиясыздандырылған дереккөздер пайда болып, әскери тұтқындардың естеліктері ғылыми айналымға енгізілуде. ТМД елдерінен қаза тапқан тұтқындардың туыстары әлі күнге дейін өз бабалары туралы мәліметтерді іздестіруде, бұл, сөзсіз, сонау қанды соғыстың жазықсыз құрбандары алдындағы парыз болып табылады.

Нәтижелер

1941–1945 жылдары кеңестік әскери тұтқындар қатты аштыққа ұшырап, адам төзгісіз тұрмыс жағдайларында өмір сүрді, тіпті жер кепелерде күн кешті және санитарлық-гигиеналық нормалардың жаппай бұзылуына тап болды. Тұтқынға түскеннен кейін ЖШҚӘ (Жұмысшы-шаруа Қызыл армиясы) әскери қызметшілері мен кеңестік партизандар қорқытулар мен азаптауларды қолдануды қоса алғанда, әскери сипаттағы мәліметтерді ашуға мәжбүрленді. Үшінші рейхтің бұйрықтарына сәйкес кеңестік әскери тұтқындардың белгілі-бір санаттары (еврейлер, партия қызметкерлері, комиссарлар, жиі офицерлер де) «іріктеуге» және атуға жатқызылды. Германия әскерлерінің майдан маңындағы өңірінде, жаяу марштар кезінде және «дулағтарда» жараланған әрі әлсіреген әскери тұтқындарды күзет орнында өлім жазасына кесті. Лагерьлердегі медициналық қызмет көрсету деңгейі ең төменгі дәрежеде болды. Жараланған және ауру тұтқындар әскери қажеттілік болмаса да, басқа лагерьлерге, соның ішінде Германия аумағына тасымалданудан босатылмады. Кеңестік тұтқындар «Рейхтің» әскери өнеркәсібіндегі мәжбүрлі еңбекке тартылды және демалыссыз жұмыс істеді. Барлық өнеркәсіп салаларында (металл өңдеу, химия және тау-кен өнеркәсібі, теміржол секторы, тиеу-түсіру жұмыстары) кеңестік тұтқындарға денсаулыққа зиянды жағдайларда еңбек етуге тура келді және техникалық қауіпсіздік нормалары сақталмады. «Айыпты» деп танылған кеңестік әскери тұтқындарға қатысты үкімдер «асығыс-үсігіс» орындалатын, ал тергеу мен сот әрекеттері ережеден гөрі сирек кездесетін ерекше жағдай еді. Әрбір лагерьде карцер немесе қатаң ұстауға арналған басқа да оқшауланған орын болды. Кеңестік әскери қызметшілерге қатысты дене жазалары, мысалы, жұмысқа шықпағаны үшін (тіпті ауырған немесе әрекеттерді физикалық тұрғыдан орындау мүмкін болмаған жағдайда да) немесе Орыс азаттық армиясы (РОА) мен басқа да коллаборационистік құрылымдарға кіруден бас тартқаны үшін барлық жерде кеңінен қолданылды. Кеңестік әскери тұтқындар жиі халықаралық құқық тұрғысынан оларды ұстауға арналмаған стационарлық қамау орындарына, мәселен, гестапо түрмелеріне және «Аса құпия» юрисдикциясындағы концлагерьлерге жіберіліп отырды [18, с. 79-90].

Кеңестік тұтқындардың отанға хат-хабар жіберуге мүмкіндігі болмады. КСРО мемлекеттік құрылымдары да, олардың отбасылары да тұтқындардың қайда екенінен хабарсыз еді. Әйел әскери тұтқындары зорлық-зомбылық пен қорлауға ұшырады. Осылайша, вермахт пен Германия басшылығы Гаага және Женева конвенцияларының көптеген ережелерін саналы әрі мақсатты түрде бұзды.

Ұлы Отан соғысындағы кеңестік әскери тұтқындардың нақты саны осы күнге дейін белгісіз. Германия қолбасшылығының мәліметтері бойынша бұл көрсеткіш 5 миллион 270 мыңға дейін жетеді. Дегенмен, Гаага және Женева конвенцияларын бұза отырып, неміс билігі әскери тұтқындардың құрамына ЖШҚӘ сарбаздары мен офицерлерін ғана емес, сонымен бірге партия органдарының қызметкерлерін, партизандарды, астыртын ұйым мүшелерін, сондай-ақ кеңес әскерлерімен бірге шегінген 16 мен 55 жас аралығындағы барлық ер-азаматтарды енгізгенін ескерген жөн. Гитлерлік концлагерьлердегі кеңестік әскери тұтқындар арасындағы өлім-жітім, әсіресе соғыстың алғашқы айларында, тым жоғары болды. Қарапайым физикалық тұрғыдан аман қалудың жолдарының бірі – жаппай қашу әрекеттері еді. Мәселен, кеңес аумағында орналасқан лагерьлерден 490 441 адам, ал Польша мен Германия лагерьлерінен 534 616 адам сәтті қашып шықты [14, с.165–166].

Кеңестік әскери тұтқындардың ең көп үлесі 1941–1942 жылдарға келеді. Тіпті, 1941 жылғы қыркүйектегі сәтсіз Киев қорғаныс операциясынан кейін неміс тұтқынында ЖШҚӘ-нің 665 мыңға жуық сарбазы мен офицері қалды, ал 1942 жылғы мамырдағы Харьков операциясының сәтсіздігінен соң 240 мыңнан астам қызылжауынгер тұтқынға түсті. Мәселен, 106-шы Ақмола қазақ ұлттық кавалериялық дивизиясы 1942 жылғы мамырда дерлік толығымен жойылды. Олардың аман қалғандары фашистік тұтқынға түсіп, «Дулаг – 205» неміс лагерінде ұсталды [14, с. 17–18].

Архивтік құжаттар, схемалар, фотосуреттер және бұрынғы әскери тұтқындардың естеліктері лагерьлер туралы келесі түсінік береді. Әскери тұтқындарға арналған стандартты барактар сырттай көкөніс қоймаларына ұқсайтын. Қабырғалары үйілген топырақтан тұрғызылып, оның үстіне екі мұржасы бар шатыр орнатылған, ал қалған бөлігі жер астында жасырылған еді. Жарық болмады, ол жаққа сәуле тек ашық есіктер арқылы ғана түсетін. Барактың ішінде ені бір де бір жарым метр болатын ұяшықтарға бөлінген төрт кабатты сөрелер орналастырылды. Сөрелер арасындағы өткелдерді де, әдетте, адамдар алып жататын. Әскери тұтқындарға бір-біріне тығыз сүйеніп, қырынан жатуға тура келді. Куәгер Н.В. Алексеев 1941 жылдың қазанында тұтқындарды үш ярусты сөрелер орнатылған атқораға орналастырғанын атап өткен болатын. Көптеген тұтқындар еденде, сөрелердің астындағы өткелдерде жататын [4, 5-б.]. Тұтқынның алғашқы айларында кеңестік әскери тұтқындар тікенек сымның бірнеше қатарымен қоршалған аумақта, жай ғана ашық аспан астында ұсталды. Бұған «Я» округінің әскери тұтқындар лагерьлері комендантының 1941 жылғы 18 қыркүйектегі Бобруйск қ. № 314, Жлобин қ. № 130 және Гомель қ. № 220 дулагтарын инспекциялау туралы баяндамасы» куә болады. Онда, атап айтқанда, былай делінген: «Бұл күйдегі лагерь қазіргі уақытта әскери тұтқындарды қысқы жағдайда ұстауға жарамсыз. Қазіргі таңда әскери тұтқындар ашық аспан астында, батпақта орналасқан» [19, Л. 87-92].

Тұтқындардың жағдайы мен лагерьлердегі кеңестік әскери тұтқындарды ұстау шарттары өте ауыр болды. Лагерьлердегі ішкі тәртіпті лагерь комендатурасы реттеп отырды. Мысалы, № 337 шталагтың әрбір барагында арнайы құжат орнатылды, соған сәйкес әрбір неміс сарбазына әскери сәлем беру міндеттелді, керісінше жағдайда қамшымен сабау жазасы қолданылатын. Арыз-шағымдар мен мүлікті бүлдіргені үшін де

қамшымен жазалайтын. Әскери тұтқындардың барлық дерлік лагерінде олар дене жазасына ұшырайтын орын (карцер) болды. Мысалы, № 352 шталаптағы карцер ауданы 1,5х2 м, едені цементтен құйылған, төбесі жоқ бөлме еді, ал шатырдың орнына 1 м 30 см биіктікте сым тартылған болатын. Адам карцерге еңбектеп кіретін, онда тік тұра алмайтын және қар мен жаңбырдан мүлде қорғалмаған еді [20, Л. 14].

Соғыс барысында кеңестік әскери тұтқындарға қатыгездікпен қарау деңгейі уақыт өткен сайын өсе түсті, өйткені герман әскерлерінің КСРО аумағындағы жеңісті жорығы жүзеге аспай қалды. Кеңес сарбаздары мен офицерлері еуропалық елдерден түскен әскери тұтқындарға қарағанда әлдеқайда ауыр жағдайда болды.

«Блицкригтің» сәтсіздікке ұшырауы әскери тұтқындарға қатысты мәселелер кешенін ушықтыра түсті және оларға экономикалық ресурс ретінде қарауды көздеді, ал олардың өмірі тікелей еңбек өнімділігі мен оларды ұстаудың тиімділігіне байланысты болды. Мысалы, вермахттың 1942 жылғы 24 наурыздағы № 695 «Әскери тұтқындарға қатысты қарым-қатынас» туралы бұйрығына сәйкес, кеңестік әскери тұтқындардың еңбегін пайдалану қатаң бақылауда ұсталды. Жұмысты дұрыс жасамағаны үшін қатаң жаза қолданылды. Егер әскери тұтқындар «салғырттық» немесе «бағынбаушылық» танытса, оларға қатысты қатаң шаралар қолдану тапсырылды. «Әскери тұтқындарға «қамқорлық жасау» емес, талап етілетін ең жоғары өнімділікке қол жеткізу үшін тиісті түрде қарым-қатынас жасау керек», – деп көрсетілген Әскери тұтқындар істері жөніндегі бастық Гренивигтің бұйрығында [21, 71-п.]. Лагерь режимінен әлсіреп, азапталған әскери тұтқындар ауыр жұмыстарға жегілді.

Соғыс жағдайында әскери тұтқындардың аман қалу мәселесі толығымен тамақтану нормалары мен азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне байланысты болды. КСРО-мен соғыстың ең басында Германия әскери тұтқындар үшін қандай да бір бірыңғай тамақтану нормаларын бекітпеді. Вермахттың бұйрықтары мен директиваларында Кеңес Одағы 1929 жылғы 27 шілдедегі әскери тұтқындарға қатысты қарым-қатынас туралы келісімге (Женева конвенциясы) қосылмағаны, соған байланысты кеңестік әскери тұтқындарды осы шартқа сәйкес келетін мөлшердегі әрі сападағы азық-түлікпен қамтамасыз ету міндеттемелері жоқ екені баса айтылды. Құнарлылығы бойынша рациондар 2040 калорияға, ал жұмысқа жегілген тұтқындар үшін шамамен 2200 калорияға сәйкес келді. Азық-түлік қоймаларынан емес, сапасы төмен өнімдерді пайдалану қажет еді [9, 146-б.]. Осы ұстанымды басшылыққа ала отырып, әрбір лагерьде комендант тамақтану үшін берілетін өнімдердің тізбесін, сапасын және мөлшерін өз бетінше белгіледі. Тамақпен қамтамасыз етуде көп нәрсе сол лагерьдің қай жерде орналасқанына, жабдықтауға арналған көліктік логистикаға, сондай-ақ сол жергілікті жердің жағдайында қандай да бір өнімдермен қамтамасыз ету мүмкіндіктеріне байланысты болды. Мәселен, № 352 шталаг бойынша 1941 жылғы 16 қыркүйектегі № 20 бұйрыққа сәйкес әскери тұтқындар үшін өнімдердің келесі нормалары белгіленді: жұмыс істейтіндер үшін нан – 320 г, жұмыс істемейтіндер үшін – 160 г.; жарма: барлық әскери тұтқындар үшін күн сайын – 25 г, ет (сүйегімен) – 10 г, қант – 5 г, ұн – 30 г. Бұдан бөлек, нан пісіру үшін 75 кг ұнға 1 кг тұз берілсін. Комендант подполковник Осфельд [22, 17-18-п.]. Іс жүзінде тамақтану мынадай көрініс тапты: «Әскери тұтқындардың тәуліктік рационы 80–100 г наннан және шірік картоптан сабан араластырып қайнатылған екі саптыаяқ баландадан тұрды» [23, 12-п.].

Әскери тұтқындарға медициналық қызмет көрсету мәселесінде ұлтшылдық әскери тұтқын жүйесі бұл істі іс жүзінде лагерь коменданттарының қарауына қалдырды. Мысалы, санитарлық қызметті ұйымдастыру мен оған басшылық ету неміс дәрігерлеріне

тапсырылса, әскери тұтқындарға тікелей қызмет көрсету – тұтқындар немесе азаматтық халық арасынан шыққан орыс дәрігерлеріне жүктелді. № 337 әскери тұтқындар лагерінің бұрынғы тұтқыны, дәрігер С.С. Скрипчук өзінің естелігінде былай деп атап өткен еді: «Аурулар үшін ешқандай таңу материалы мен дәрі-дәрмек бөлінбейтін. Барактар паразиттерге толы, лас, ал қыста суық болатын. Лагерьдегілерге өлген жануарлардың шала шіріген өлекселерінен ет қайнатып беретін, мұндай етті жегеннен кейін тұтқындар арасында тырысқаққа ұксас сұмдық ауру пайда болып, одан жүздеген адам көз жұматын». Осы ауруды зерттеу үшін 1942 жылы Германиядан лагерьге арнайы неміс дәрігерлері келген» [24, 1-3-п.]. Лагерьлердегі әскери тұтқындарға арналып ұйымдастырылған лазареттердің жағдайы қарапайым санитарлық нормаларға сай келмейтін. Ауыр жараланған, жұқпалы ауруға шалдыққан науқастарды бірге орналастыру, олардың лас сөрелерде таңусыз жатуы, дәрі-дәрмек пен білікті медициналық персоналдың тапшылығы әскери тұтқындардың жағдайын одан әрі ауырлата түсті. Мұндай жағдай жұқпалы аурулардың туындауына және сүзек эпидемиясының таралуына ықпал етті. Әскери тұтқындардың басым бөлігі 1941–1942 жылдардың күз-қыс мезгілінде, оларды орналастыру жағдайлары мүшкіл күйде болған кезеңде қаза тапты.

Адам төзгісіз еңбек жағдайлары салдарынан кеңестік әскери тұтқындар арасындағы өлім апатты жағдайда болды. Әскери тұтқындардың өліміне олардың физикалық жағдайы әсер етті, ал ол келесі жағдайларға байланысты еді: әскери тұтқынның денсаулығы, лагерьдегі санитарлық-эпидемиологиялық жағдай, еңбектің сипаты, ерекшелігі мен шарттары, тұтқындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету.

Беларусь Республикасы Ұлттық архивінің (БРҰА) Орман лагері /№352 Шталаг/ бойынша құжаттамалық түрде тіркелген қаза тапқан кеңестік әскери тұтқындар туралы 6 кітаптың тізімі негізінде жасалған көптеген құжаттарының бірі келесі мәліметтерді айғақтайды: құжаттар бойынша қаза тапқандардың жалпы саны – 9354 адам.

Құжатты Сот медицинасы институтының ғылыми қызметкерлері 1945 жылдан кейін құрастырған [25, 4-п.].

Құжат 1941–1944 жылдары 352-Шталаг лазаретінде қайтыс болғандарды тіркеу журналы болып табылады. Журналда үш бағаннан тұратын кесте түріндегі тізім берілген: бірінші баған – өлім туралы жазбаның нөмірі, екінші баған – әскери тұтқынның жеке мәліметтері және оның өлім себебі, үшінші баған – әскери тұтқынның өлімі негізге алынып тіркелген жазба. Өлімді тіркеуге мынадай құжаттар негіз болған: «Лагерь-лазарет» дәрігерінің актілері; Медальондағы жазба; Кезекші дәрігердің рапорттары мен актілері немесе әскери тұтқынның белгіленген нөмірі бар ауру тарихы.

Жоғарыда аталған Тізімдердегі 159, 160, 161, 162, 163, 164, 175-істерде аурудан қаза тапқандардың тегі арасында Қазақстаннан шыққан әскери тұтқындар да бар. № 159 істе – Қазақстаннан 7 әскери тұтқын; № 160 істе – 11 әскери тұтқын; № 161 істе – 6; № 162 істе – 29; № 163 істе – 5; № 164 істе – 6; № 175 істе – 12. Барлығы – 76 адам. Олардың басым бөлігі келесі себептерге байланысты қайтыс болған: дистрофия – арықтау, асқазан аурулары, сүзек, туберкулез т.б. [26]. Лагерьде аурудан қайтыс болғандардың бәрінің бірдей туған жері жазылмаған, осыған байланысты ҚазКСР-нен шыққан әскери тұтқындарды нақты анықтау белгілі бір қиындықтар туғызады, өйткені олар кеңестік әскери тұтқындар ретінде объективті түрде Қазақстанда туғандар болуы да немесе туған жерін емес, әрекеттегі армияға шақырылған жерін көрсетуі де мүмкін. Архивтік құжаттарды анықтау және ғылыми айналымға енгізу Екінші дүниежүзілік соғыстың құрбаны болған Қазақстанда туған азаматтардың қандай азаптардан өткені туралы түсінікті кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ұлы Отан соғысы кезеңінде кеңестік әскери тұтқындарға қатысты фашистік Германия тарапынан халықаралық құқық нормалары мен жалпыадамзаттық гуманизм принциптері мүлде қолданылмады. Фашистік Германия құрған лагерьлерде оккупациялық билік әзірлеген, әскери тұтқындарды ұстауды регламенттейтін бірыңғай нормативтік құжаттар қолданыста болды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ фашистік Германияның лагерь жүйесі тұтқындарды минималды азық-түлікпен және киім-кешекпен қамтамасыз етуге, әскери тұтқындарға формальды түрде медициналық қызмет көрсетуге негізделіп жұмыс істеді. Беларусь аумағында ұйымдастырылған лагерьлердегі әскери тұтқындардың арасында сол жылдары қаза тапқандар мен аман қалғандардың тауқыметін бөліскен Қазақстаннан шыққан әскери қызметшілер де болды. Архивтік құжаттарды мұқият талдаудың арқасында түрлі аурулар мен жүдеуден қайтыс болған 76 қазақстандықтың тегін анықтау мүмкін болды. Оккупациялық биліктің түпкі мақсаты кеңестік әскери тұтқындардың еңбегін барынша пайдалану және лагерь администрациясына кішкентай да болсын қарсылық білдірген жағдайда оларды жойып жіберу еді. Соғыстан кейін соғыс кезеңіндегі қылмыстарды зерттеу бойынша құрылған кеңестік комиссиялардың актілері фашистік Германияның кеңестік әскери тұтқындарға қатысты антигумандық саясатын толық дәлелдейді.

Алғыс айту. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК ИРН АР26102953 «Польша, Ресей, Украина, Беларусь және Балтық елдері аумағындағы фашистік концлагерьлерде қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры мен болу тарихы» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Әдебиет:

1. Словарь международного права. - Москва: Международные отношения, 1982. - 243 с.
2. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20-50-х годов XX века. Т. VIII: Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: сб. док. и материалов / Сост.: Г.К. Кокебаева, К.Ш. Алимгазинов, Н.Т. Асиров, Е.Б. Бятов; под общ. ред. Е.Т. Карина. - Астана: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии; ТОО «Литера-М», 2022. - 200 с.
3. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / Сост. Г.Ф. Заставенко и др. - Москва: Экономика, 1985. - 325 с.
4. Масюковщина: Шталаг-352, 1941-1944: документы и материалы / Сост. Р.А. Черноглазова. - Минск: Четыре четверти, 2005. - 198 с.
5. Лагеря советских военнопленных в Беларуси: 1941-1944: документы и материалы. / Сост.: В.Д. Селеменев. - Минск: «Беларусь», 2022. - 327 с.
6. Мальяр И.И. Участие казахстанцев в европейском Движении Сопротивления // Петров И.И. Всегда на чеку. - Алма-Ата, 1971. - С. 160-168
7. Семиряга М.И. Советские люди в европейском Сопротивлении. - Москва: Наука, 1970. - 351 с.
8. Дембицкий Н.П. Германии не нужны азиаты // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 5. – С. 35-40.
9. Штрайт К. «Они нам не товарищи». Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. - М.: Русская панорама, 2009. - 480 с.
10. Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях: сб. ст. / науч. ред. Я. Войтковяк; пер. М.А. Крисань. – СПб.: Алетей, 2018. - 196 с.
11. Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах. - Алматы: Кайнар, 2002. - 248 с.
12. Аяган Б. Красные и черные: материалы Гуверовского архива. – Алматы, 2005. - 240 с.
13. Бекенов С. Қазақ тұтқыны. / Бас ред. Б. Аяган. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. - 256 б.

14. Кокебаева Г.К. Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. - 345 с.
15. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. - М., 2002. - 978 с.
16. Земсков В.Н. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР: 1944-1952 гг. // Труды Института Российской истории РАН. - М., 2013. Вып. 11. С. 244-284
17. Кривошеев Г.Ф., Андроников В.М., Буриков П.Д., Гуркин В.В. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – М.: «Вече», 2025. - 384 с.
18. Стратиевский Д. Советские военнопленные Второй мировой и гуманитарное право. Могла ли Москва спасти своих граждан? // Журнал российских и восточноевропейских исследований. - 2014. - № 1(5). - С. 79-90.
19. НАРБ. Ф. 1440. Оп. 3. Д. 917. Л. 87-92
20. НАРБ Ф. 845. Оп. 1 Д.1. Л.14).
21. ГАРФ. Ф.7445. Оп. 2. Д. 140. Л. 71
22. НАРБ. Ф. 4083. Оп. 3. Д. 918. Л. 17-18
23. НАРБ. Ф. 845. Оп. 1. Д. 11 Л. 12
24. НАРБ. Ф. 861. Оп. 1. Д. 1. Л.1-3
25. ГАРФ.Ф. р-7021. Оп.87. Д.137. Л.4
26. ГАРФ. Ф. р-7021. Оп. 87. Д.159. Лл. 11 - 207; Д.160. Лл. 49- 259; Д.161. Лл.10-208; Д.162. Лл. 22-225; Д.163. Лл.58-259; Д.164. Лл.10-244; Д.175. Лл.2- 65.

References:

1. Slovar' mezhdunarodnogo prava. - Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1982. - 243 p.
2. Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 20–50-kh godov XX veka. Vol. VIII: Voennoplennyye-kazakhstantsy Vtoroi mirovoi voyny: sb. dok. i materialov. / Sost. G.K. Kokebaeva et al.; ed. E.T. Karin. - Astana, 2022. - 200 p.
3. Prestupnye tseli – prestupnye sredstva: dokumenty ob okkupatsionnoi politike fashistskoi Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.) / Sost. G.F. Zastavenko et al. - Moscow: Ekonomika, 1985. - 325 p.
4. Masyukovshchina: Shtalag-352, 1941–1944: dokumenty i materialy [Masyukovshchina: Stalag-352, 1941–1944: Documents and Materials]. / Sost. R.A. Chernoglazova. - Minsk: Chetyre chetverti, 2005. - 198 p.
5. Lagerya sovetskikh voennoplennykh v Belarusi: 1941–1944: dokumenty i materialy. / Sost. V.D. Seleznev. - Minsk: Belarus, 2022. - 327 p.
6. Malyar I.I. Uchastie kazakhstansev v evropeiskom Dvizhenii Soprotivleniya. // Petrov I.I. Vsegda nacheku. - Alma-Ata, 1971. - P. 160–168.
7. Semiryaga M.I. Sovetskie lyudi v evropeiskom Soprotivlenii. - Moscow: Nauka, 1970. - 351 p.
8. Dembitskii N.P. Germanii ne nuzhny aziaty. // Voenno-istoricheskii zhurnal.
9. Streit C. «Oni nam ne tovarishchi». Vermakht i sovetskie voennoplennyye v 1941–1945 gg. - Moscow: Russkaya panorama, 2009. - 480 p.
10. Sovetskie voennoplennyye vo vremya Vtoroi mirovoi voyny na pol'skikh zemlyakh: sb. statei / nauch. red. J. Wojtkowiak. – SPb.: Aleteiya, 2018. - 196 p.
11. Sadykova B.I. Istoriya Turkestanskogo legiona v dokumentakh. - Almaty: Kainar, 2002. - 248 p.
12. Ayagan B. Krasnye i chernye: materialy Guverovskogo arkhiva. - Almaty, 2005. - 240 p.
13. Bekenov S. Qazaq Tutqyny. Bas. red. B. Ayagan. - Almaty: Qazaq Entsiklopediyasy, 2007. – 256 p.
14. Kokebaeva G.K. Germaniya – Rossiya – SSSR: politika, voyna i plen. - Almaty: Qazaq universiteti, 2009. - 345 p.
15. Polyan P.M. Zhertvy dvukh diktatur: zhizn', unizheniya i smert' sovetskikh voennoplennykh i ostarbaiterov na chuzhbine i na rodine. - Moscow, 2002. - 978 p.
16. Zemskov V.N. Vozvrashchenie sovetskikh peremeshchennykh lits v SSSR: 1944–1952 gg. // Trudy Instituta rossiiskoi istorii i RAN. - Moscow, 2013. Issue 11. P. 244–284.
17. Krivosheev G.F., Andronikov V.M., Burikov P.D., Gurkin V.V. Velikaya Otechestvennaya bez grifa sekretnosti. Kniga poter'. - Moscow: Veche, 2025. - 384 p.
18. Stratievsky, D. Soviet POWs of World War II and Humanitarian Law. Could Moscow Have Saved Its Citizens? // Journal of Russian and East European Studies. - 2014. - No. 1(5). - Pp. 79–90.
19. NARB (National Archives of the Republic of Belarus). F. 1440. Op. 3. D. 917. L. 87–92.
20. NARB. F. 845. Op. 1. D. 1. L. 14.

21. GARF (State Archive of the Russian Federation). F. 7445. Op. 2. D. 140. L. 71.
22. NARB. F. 4083. Op. 3. D. 918. L. 17–18.
23. NARB. F. 845. Op. 1. D. 11. L. 12.
24. NARB. F. 861. Op. 1. D. 1. L. 1–3.
25. GARF. F. R-7021. Op. 87. D. 137. L. 4.
26. GARF. F. R-7021. Op. 87. D. 159. Ll. 11–207; D. 160. Ll. 49–259; D. 161. Ll. 10–208; D. 162. Ll. 22–225; D. 163. Ll. 58–259; D. 164. Ll. 10–244; D. 175. Ll. 2–65.

Information about the authors

N.A. Abuov – Candidate of Historical Sciences, Director of the Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov in Petropavlovsk, Kazakhstan; e-mail: abuovnur@mail.ru; ORCID: 0000-0002-5843-3365;

A.N. Bekmurzina – Corresponding author, Master of Humanities, Senior Lecturer at the Department of «History of Kazakhstan and Law», Manash Kozybayev North Kazakhstan University NPLC, Petropavlovsk, Kazakhstan; e-mail: assel-2009@list.ru;

A.Kh. Alimzhanov – junior researcher Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov in Petropavlovsk, Kazakhstan; e-mail: aslan353@mail.ru; ORCID: 0009-0003-8149-331X.